

ЗДІБНОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Оксана ФЕДИК

Copyright © 2002

Суспільна проблема: пошук ефективних умов і засобів самореалізації особистості; соціально-психологічне та методичне забезпечення умов для повнішого індивідуального розвитку здібностей підростаючого покоління.

Авторська ідея. Формування здібностей є однією з найфундаментальніших проблем психології і найактуальнішим соціально-педагогічним завданням. Професійна готовність тренера у світлі даної проблематики має низку своїх специфічних особливостей. Цілісний погляд на процес формування тренерської майстерності, який здійснений з урахуванням важливих професійних здібностей, покликаний не лише покращити його, а й унести деякі уточнення як у теоретичні погляди, так і у систему практичної підготовки цих фахівців.

Мета статті – репрезентувати здібності в контексті формування майстерності спортивного тренера.

Сутнісний зміст: здійснюється теоретичний аналіз здібностей як індивідуальних психічних властивостей особистості; змістовно-динамічні характеристики цього складного і багаторівневого явища подаються з позиції утверджених наукових поглядів у сфері загальної, соціальної та педагогічної психології; стверджується, що особливу роль у професійній підготовці тренера відіграють рефлексивні здібності, зокрема ті, що

покликані регулювати сензитивність людських взаємин.

Ключові слова: *здібності, задатки, еталони здібностей, сензитивні періоди, соціальні детермінанти, структура педагогічних здібностей, формування здібностей (майстерності) тренера, обдарованість.*

Проблема вивчення здібностей завжди перебувала в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних психологів. Формування здібностей – одне з найважливіших завдань виховання, що хвилює батьків, учителів і самих учнів. Науковці і практики намагаються глибше осмислити закономірності і механізми розвитку в людях тих психічних властивостей, які безпосередньо впливають на досягнення високих результатів діяльності. Важливий доробок у цьому дослідницькому аспекті зроблений у загальній, соціальній, віковій і педагогічній психології. Водночас, на думку О. Бодальова, головне завдання, яке актуальне й у наш час, полягає в тому, щоб забезпечити високий рівень наукового обґрунтування проблеми здібностей з позицій загальнотеоретичних.

Свого часу Б. Ананьєв, Н. Лейтес, О. Леонтєв, Б. Теплов заклали основи наукового підходу до вивчення здібностей. І ось уже впродовж багатьох десятиліть головні концептуальні положення цього напрямку

становлять методологічний зміст майже всіх вітчизняних досліджень у сфері розвитку і формування здібностей.

Не заперечуючи цінність самого підходу і суть основних його теоретичних положень, все ж укажемо, що становить слабе місце вітчизняних досліджень у сфері психологічної науки. Очевидним є невиправданий істотний розрив між теоретичною наукою і практичними дослідженнями, який, на жаль, притаманний психології радянської доби. Так, відомо, що найґрунтовніше визначення здібностей, їх основних ознак та чинників розвитку дано Б. Тепловим у його відомій роботі „Здібності та обдарованість” [11]. Однак з моменту створення цієї концепції минуло більше 60 років й у різних галузях психологічного знання накопичено багатющій емпіричний матеріал, що потребує подальшого теоретичного і методологічного переосмислення. На необхідності проведення такої роботи свого часу наголошував О. Бодальов, який поставив перед психологічною наукою низку конкретних завдань, розв’язання котрих дало б змогу ґрунтовно пізнати здібності “як надто складне багатокомпонентне психологічне утворення, глибоко зрозуміти багатопрофільність його зв’язків із діяльністю людини, усією її особистісною організацією” [2, с. 124].

Приємно констатувати, що серед вітчизняних досліджень у цьому напрямку за останнє десятиліття відбулися суттєві зрушення. Вони щонайперше пов’язані з розробкою тестової моделі покласної диференціації навчання у початковій школі, яка проводилася із 1987 року співробітниками лабораторії шкільної психодіагностики Інституту психології АПН України імені Григорія Костюка.

Своє подальше продовження зазначений напрямок досліджень знайшов у досить цікавій концепції модульно-розвивальної системи освіти (автор А.В. Фурман). Справедливо критикуючи сучасну освіту за її “вербально-теоретичне навчання”, автор стверджує, що в “результаті потенційно широкий простір потреб, здібностей та інтересів учня не заповнюється можливим спектром міжсуб’єктної розвивальної взаємодії, не актуалізує найрізноманітніші форми поведінки, діяльності, спілкування, які мають непересічне значення у прискоренні формування соціально-духовної зрілості підростаючої особи” [12, с. 5]. Саме такі дослідження у перспективі зможуть, на наше переконання, не тільки наблизити теорію до практики, а й забезпечити цілісність та довершеність оновленої психологічної теорії здібностей.

Б. Теплов, як відомо, виділяє три основних ознаки здібностей як індивідуально-психологічних особливостей людини: а) вони становлять основу відмінностей однієї людини від іншої; б) визначають успішність виконання будь-якої діяльності, або багатьох її видів; в) їх не можна зводити до наявних знань, умінь та навичок, але вони можуть пояснити легкість і швидкість їх набування [11]. Важливою особливістю слід вважати й те, що між здібностями, з одного боку, і знаннями й уміннями – з другого, існує тісний діалектичний зв’язок: для оволодіння знаннями завжди потрібні певні здібності, а сам процес формування останніх передбачає засвоєння адекватних знань і вмінь. “Відповідно до того, як вони засвоюються, – зауважував С.Л. Рубінштейн, – тобто перетворюються на особисте надбання, вони перестають

бути тільки знаннями та вміннями, одержаними ззовні, а сприяють розвитку здібностей” [10, с. 535].

Щодо природних, вроджених чинників, то вітчизняна психологія розглядає їх як анатоμο-фізіологічні задатки, які лежать у підвалинах формування здібностей. Самі ж спроможності – це завжди результат розвитку певних властивостей людини в конкретній діяльності. Ось чому здібності не тільки проявляються, а й формуються у діяльності [11].

В зарубіжній психології під здібностями розуміють або вроджені особливості індивіда, які фатально визначають усі майбутні досягнення суб'єкта (сarasity), або набуті навички й уміння (avility). Також у сфері психодіагностики широко використовується термін „aptitude”, під яким розуміють природну здатність до здобування відносно загальних та спеціальних знань і норм, умінь і навичок. Звідси випливає, що західні психологи вважають загальні здібності (які вони ототожнюють з інтелектом) вродженими, тобто такими, які визначають успіхи особи у навчанні та оволодінні професією. Незважаючи на цілу низку плідних досліджень у цьому напрямку, теорія вродженості здібностей, інтелекту має ще достатньо послідовників у різних куточках світу.

Прийнято розрізняти загальні та спеціальні здібності. Перші з них (наприклад, загальні розумові) забезпечують якісне оволодіння найрізноманітнішими знаннями і вміннями, які людина використовує й реалізує у багатьох видах діяльності. Розвиненість цих здібностей, як і будь-яких інших, первинно залежать від особливостей навчання і виховання та природних задатків самого індивіда. “Загальні здібності, – підкреслює Н. Лей-

тес, – виявляються в широті, багатоманітності можливостей людини і певній єдності характерних для неї властивостей. До загальних здібностей відносяться перш за все властивості розуму, тому їх часто називають загальними розумовими здібностями” [7, с. 3]. Високу загальну здатність, або сукупність усіх спроможностей окремої людини, визначають як обдарованість. Зі свого боку, С. Л. Рубінштейн пояснює, що “під обдарованістю, на відміну від спеціальних здібностей чи дарувань, розуміють загальний хист; у зарубіжній літературі її здебільшого ототожнюють з інтелектом” [10, с. 538].

Спеціальні здібності аналізуються стосовно окремих сфер діяльності, що і визначає їх класифікацію за видами роботи (математичні, художні, лінгвістичні, спортивні та ін.). Однак “здібності людини реально дані завжди у певній єдності загальних і спеціальних (особливих та окремих) властивостей. Не можна зовні протиставляти їх між собою. Між ними існує як відмінність, так і єдність” [10, с. 538]. Зокрема, на загальнопсихологічному рівні пізнання не втрачає значення система формування широких і локальних спроможностей людини як у контексті цілісного розвитку особистості, так і у процесі становлення окремих сфер цієї особистості, завжди опосередкованих у своїх конкретних характеристиках безперервним впливом суспільства. Актуальними є дослідження сензитивних періодів розвитку різних здібностей.

Здібності як індивідуально-психологічні особливості щонайперше виявляються у швидкості, глибині та міцності оволодіння засобами і прийомами окремої діяльності. При цьому науковці вказують на три основні проб-

леми їх наукового вивчення: а) походження і сутність здібностей; б) їхні типи і діагностика окремих видів; в) закономірності та умови формування. У будь-якому разі кожен вид здібностей – це сукупність властивостей людини, її внутрішня можливість відповідати вимогам, які ставить перед нею діяльнісно організоване довкілля. Водночас окрема здатність спирається на низку інших психологічних властивостей, до яких насамперед належить життєвий досвід людини, у т.ч. набуті нею знання, вміння, навички, норми і цінності. Примітно, що здібності виявляються не в наявності знань, а в динаміці оволодіння ними.

Свого часу Б. Теплов стверджував, що здібності не існують доти, поки не розпочалася відповідна діяльність. Тому рівень їх розвитку залежать від соціального середовища, а отже, життєвого шляху людини. Він також зумовлений особливостями будови організму. Вчений підкреслював, що, не зважаючи на наявність у здібностях загальнопсихологічного, “родового”, здібності завжди є властивістю індивідуальності, тобто їм завжди притаманне як загальне, так і особистісне. До того ж вони завжди перебувають у розвитковому стані. Якщо здатність не розвивається, то з часом вона втрачається, зникає. Тільки завдяки систематичним заняттям складними видами людської діяльності (музика, образотворче мистецтво, наука, управління, політика, спорт) підтримуються і розвиваються схильності і таланти.

Зрозуміло, що успішність виконання будь-якої діяльності залежить не від однієї, а від поєднання різних здібностей, причому сукупність, яка забезпечує однаковий результат,

може бути утворена із різних спроможностей. Звідси – взаємокомпенсація розвитку одних здібностей іншими, і навпаки. Багато чого залежить від загальної спрямованості особистості. О.М. Леонт'єв указує на те, що співвідношення спрямованості і розвитку здібностей неоднозначне: високий рівень останніх істотно впливає на стиль поведінки та особливості формування особистості; водночас спрямування сприяє розкриттю позитивного потенціалу, або ж призводить до того, що здібності не реалізуються, нівелюються [6].

Загальною закономірністю розвитку здібностей є їх залежність від сензитивного періоду та провідної діяльності. Існує певна послідовність появи таких періодів, коли вікове у розкритті здібностей найкраще поєднується з індивідуальним, що яскраво видно на прикладі обдарованих дітей. Таке поєднання виникає лише на ґрунті завершеної діяльності, в межах якої можливості з'являються й успішність якої визначають. Діяльність зумовлює розвиток здібностей і з боку операційних механізмів, і з боку мотивів, котрі її внутрішньо спричинюють. Так у процесі засвоєння нових знань, оволодіння навичками та вміннями вдосконалюються операції аналізу і синтезу навчального матеріалу, що прискорює мислезреалізування. З ускладненням діяльності вдосконалюються її операції, техніка їх застосування, яка виходить з-під контролю свідомості, узагальнюється і, зрештою, визначає успішність діяння. С.Л. Рубінштейн наголошував, що здібності – це індивідуально закріплена система узагальнених психічних діяльностей. На відміну від навичок, вони – результат закріплення не способів дій, а психічних процесів

(“діяльностей”), завдяки яким особистісні дії і відповідні діяльності регулюються. Це залежить від внутрішніх і зовнішніх, сприятливих чи несприятливих умов а також від того як організована сама діяльність [10].

Розвиток здібностей пов'язаний із виникненням у дитини інтересу: чим більше її приваблює певна діяльність і чим активніше вона її виконує, тим відчутніше це позначається на актуальних здібностях. У зв'язку з цим Г.С. Костюк підкреслює, що здібності людини виявляються в тому, як вона використовує наявні у неї знання і набуває нових знань, умінь і навичок, необхідних для розв'язання тих завдань, що їх ставить перед нею життя. Вони – необхідна умова успішного збагачення досвіду. Хоча очевидно, що між здібностями людини і її життєвим досвідом існує складний взаємозв'язок: з одного боку, здібності залежать від досвіду, з іншого – відсутність потрібних знань і вмінь затримує розвиток і вияв здатностей. Видатний учений указує, що саме спроможність особистості успішно виконувати всіляку діяльність неможлива поза зв'язком із тим, що спонукає її до цього [4].

Здібності, на думку П.А. М'ясоїда, характеризують притаманний індивідуальний спосіб життя. Людина живе відповідно до своїх здібностей. До того ж, на рівні особистості, вона отримує можливість ставитися до здібностей як до засобу реалізації свого життя. Ця обставина підкреслює “інструментальне” значення здібностей [9]. Власне, проблема становлення та професійної самореалізації і повинна розглядатися саме з такої позиції. Тому спробуємо наблизитись до предмета нашого дослідження і висвітлити деякі особливості у формуван-

ні здібностей до тренерської діяльності.

Відомо, що висока майстерність тренера спирається на розвиток педагогічних здібностей та певну сукупність необхідних психічних властивостей особистості. Щодо педагогічних здібностей, то їх структурне різноманіття дало змогу Н. Кузьміній виділити такі види: а) *перцептивні*, котрі містять педагогічну спостережливість, яка сприяє проникненню у внутрішній світ вихованця, розумінню його душевних станів, виявленню інтересів і схильностей; б) *конструктивні*, які є умовою успішного проектування та формування як самої особистості, так і колективу юних спортсменів; завдяки їм тренер передбачає результати своєї праці; в) *дидактичні*, котрі оптимізують способи передачі нового матеріалу вихованцям, адаптуючи зміст навчання до їхніх особливостей; г) *експресивні*, які допомагають найбільш ефективно висловити свої думки, знання, переконання, почуття за допомогою мови, міміки; д) *комунікативні*, котрі спрямовані на встановлення тренером хороших взаємостосунків у групі спортсменів; дають змогу зрозуміти їхні психологічні стани, співпереживати та виявляти уважність до кожного; е) *організаторські*, які виявляються в налагодженні життя і побуту спортсменів, їх навчанні, праці та відпочинку; спираються на здатність адекватно оцінювати ситуацію, приймати ефективні рішення і досягати успіху [5]. Серед згаданих здібностей важлива роль належить емпатії – здатності емоційно відгукуватися на переживання інших людей.

У структурі спеціальних педагогічних здібностей Н. Кузьміна і Н. Стафуріна виділяють два комплекси структурних компонентів – проєк-

тивний і рефлексивний. Проективні здібності відтворюють структуру педагогічної діяльності, рефлексивні – є умовою утворення нормальних взаємин між тренером і спортсменом.

До компонентів більш загальних педагогічних здібностей А. Ісаєв та А. Деркач відносять: гностичний, проективний, конструктивний, комунікативний, організаторський, а також ставлення до себе. До спеціальних здібностей, які є передумовою досягнення готовності тренера до діяльності у будь-якій педагогічній системі, відносяться всі структурні компоненти рефлексивних дій, а саме особлива чутливість до: а) об'єкта-суб'єкта педагогічної діяльності, б) міри власного впливу на іншу людину, в) регулювання системи суб'єкт-об'єктних взаємостосунків [3]. Очевидно, що розбіжності у поданих класифікаціях стосуються лише переліку та суті структурних компонентів здібностей.

Відомо, що інтелект є важливою характеристикою особистості тренера у роботі зі спортсменами, від якої залежить сформованість конкретних конструктивних, проективних і гностичних умінь. Без високих розумових здібностей неможливо здійснювати пошук ефективних критеріїв вирішення актуальних педагогічних завдань. На значущість інтелектуального критерію вказують результати досліджень В. Шадрикова [15]. Зокрема, встановлено, що “саморегулятивні” школярі відрізняються продуктивністю пізнавальної діяльності, а “активні” – навчальної. Інакше кажучи, можна мати гарні природні дані для побудови теоретичного образу світу і поступатися в навчальній успішності тим, хто (за інших рівних умов) має кращі показники активності нервової системи. У життєвому плині актив-

ність має перевагу над саморегуляцією, напевно, тому, що забезпечує можливість повнішого використання індивідом власних здібностей.

Емпірично доведено, що здатність до учіння відрізняється від творчих здібностей: перші визначають успішність навчання і виховання, тобто якість засвоєння людиною знань, умінь, навичок та формування її розумового потенціалу, другі сприяють творенню предметів матеріальної і духовної культури, забезпечують продукування нових ідей, відкриттів і винаходів. Воднораз до загальних критеріїв наявності здібностей відносять індивідуально-психологічні якості, які характеризують належність суб'єкта до одного з трьох типів людей, визначених І. Павловим як “художній”, “розумовий” та “середній”, а до окремих – ті властивості, котрі взаємопоеднано вказують на уважність та чутливість людини. Крім того, кожна здатність знаходиться під впливом якісних характеристик пам'яті, а саме швидкості запам'ятовування, ступеня та повноти відтворення тощо. Важливу роль у спектральному різноманітті здібностей відіграють мисленнєві та емоційні параметри діяльнісного ставлення особи до світу.

У літературі описана багаторівнева природа здібностей [9]. На органічному рівні вони виявляються як біологічні, генетично зумовлені задатки; на індивідному – як власне здібності, котрі розвиваються у процесі здійснення діяльності і залежать від соціального; на особистісному – як ставлення індивіда до здібностей і використання їх як засобу реалізації певного способу життя. Останній аспект – це психологічний вимір здібностей, пов'язаний з вибором і зреалізуванням особою своєї суспільної долі.

Вивчення здібностей у психології проводиться з допомогою якісного і кількісного аналізу. Завдяки першому з'ясовують властивості індивідуальності, необхідні для успішного виконання конкретної діяльності. Він дає змогу встановити, що одні люди мають, наприклад, математичні, інші педагогічні чи музичні здібності, що провідними в них є набір певних компонентів, що одні і ті самі здібності у різних людей відмінні. Головне питання, яке розв'язує цей аналіз, полягає не у визначенні того, наскільки особа придатна до якоїсь діяльності, а в тому, щоб встановити, які саме здібності їй притаманні. Кількісний аналіз дає відповідь на запитання: якою мірою розвинені здібності у тієї чи іншої людини і яка їх будова. Кількісно охарактеризувати сферу здібностей – означає встановити діагноз рівня їхнього розвитку за допомогою відповідних методів психологічного дослідження, поєднавши кількісний аналіз із якісним.

Будь-яка діяльність (трудова, спортивна, наукова), якою володіє людина, ставить низку вимог до її психологічних характеристик, які неможливо задовольнити за допомогою якоїсь однієї якості, навіть якщо вона досягла високого рівня розвитку. Думка про те, що окремо взята психологічна якість може забезпечити високу продуктивність діяльного результату, бути еквівалентом усіх здібностей, позбавлена наукової істинності. Здібності – складне і багатоаспектне утворення, яке має глибокий анатомо-фізіологічний та психологічний зміст, а також різнобічну та різнорівневу структуру, поліфункціональну дію.

Отже, здатність людини безпосередньо пов'язана з виконанням певної діяльності, а тому характеризується предметністю. Наша спроможність указує на здатність виконувати певну дію, цикл дій, або ж реалізовувати конкретну стратегію діянь. При цьому формування здібностей індивіда

відбувається у кількох напрямках: від неусвідомлюваного виконання та мотивування творчих дій до їх змістовного та процесуального усвідомлення; від наявності потенційної можливості особи виконати певну творчу дію, до актуалізації в реальному процесі самостійного творчого діяння; від репродуктивного виконання цілісного циклу спеціалізованих дій до самостійного творчого акту самовиявлення "Я". На наш погляд, й донині теоретична концепція здібностей Б.М. Теплова зберігає свою актуальність.

1. *Ананьев Б.Г.* Избранные психологические труды: В 2-х томах. – М.: Педагогика, 1980. – Т.1. – 232 с.

2. *Бодалев А.А.* О направлениях и задачах научной разработки проблемы способностей // Вопросы психологии. – 1984. – №1. – С. 119–124.

3. *Деркач А.А., Исаев А.А.* Педагогическое мастерство тренера. – М.: Физкультура и спорт, 1981. – 374 с.

4. *Костюк Г.С.* Психология. – К.: Рад. шк., 1968. – 376 с.

5. *Кузьмина Н.В.* Очерки психологии труда. – Л.: ЛГУ, 1967. – 134 с.

6. *Леонтьев А.Н.* Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1983. – Т.1. – С. 76–141.

7. *Лейтес Н.С.* Умственные способности и возраст – М.: Педагогика, 1971. – 278 с.

8. *Мясищев В.Н.* Проблемы способностей. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1962. – С. 15–32, 72–79.

9. *М'ясоїд П.А.* Загальна психологія. – К.: Вища школа, 2000. – 479 с.

10. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1940. – 596 с.

11. *Теплов Б.М.* Способности и одаренность. Ученые записки ГНИИ психологии. – М., 1941. – Т.2. – С. 3–56.

12. *Фурман А.В., Комиссаров В.О.* Школа способностей // Рідна школа. – 1996. – №8. – С. 5–9.

13. *Фурман А., Гура Т., Мещанова Г.* Психодіагностика розумових здібностей школярів // Рідна школа. – 1996. – №8. – С.19–27.

14. *Шадриков В.Д.* Проблемы профессиональных способностей // Психол. журнал. – 1982. – Т.3, №5. – С.13–26.

15. *Шадриков В.Д.* Психология деятельности и способностей человека: Уч.пособ. – 2-е изд. – М.: Логос, 1996. – 319 с.

Надійшла до редакції 17.05.2001.